

МЕНТАЛЬНІСТЬ ЯК ЧИННИК СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА (НА ПРИКЛАДІ УКРАЇНИ)

СТАДНІЧЕНКО Ольга Іванівна,

кандидат політичних наук, доцент,

Інститут міжнародних відносин Національного авіаційного університету

Статтю присвячено дослідженню проблеми взаємозв'язку соціально-культурних і психологічно-ментальних характеристик народу із формою організації його політичного життя, рівня демократичності і розвитку громадянського суспільства в державі. Підкреслено, що такі особливості менталітету українського суспільства, як тяжіння населення до сильної руки, патерналізм, консерватизм, неготовність брати на себе ініціативу та відповідальність, виключення більшості з політичного життя стоять на заваді розбудови дієвого громадянського суспільства.

Ключові слова: громадянське суспільство, менталітет, український народ, демократія.

Розвиток України в руслі демократичних перетворень обумовлює необхідність масштабних політичних реформ в усіх сферах, а особливо — у сфері суспільного життя. Йдеться, насамперед, про формування та розвиток у державі дієвого та зрілого громадянського суспільства. 19 червня 2003 року вступив у дію Закон України Про основи національної безпеки України, де у ряді статей окреслюється важливість формування в державі розвиненого громадянського суспільства: зокрема, ст.6 Пріоритетним національним інтересом України є гарантування конституційних прав і свобод людини та громадянина, розвиток громадянського суспільства, його демократичних інститутів, ст. 16 Мета держави — побудова в Україні громадянського суспільства, яке найповнішою мірою відповідатиме ідеалам справедливості, забезпечення прав людини і української нації [3].

Політичні трансформації, що нині мають місце в Україні, зміна ідеологічних орієнтирів та значні перетворення в економічному секторі вимагають вільної, активної та творчої особистості, здатної не лише орієнтуватись в нових умовах і досягати повної реалізації власних здібностей та можливостей, але й здійснювати цілеспрямоване перетворення навколишньої дійсності на користь усього суспільства. Саме через залучення усіх верст населення в процеси розбудови держави можливим є її гармонійний розвиток. Як переконливо свідчить соціально-історична практика в перехідні етапи суспільного розвитку роль психологічних чинників в діяльності таких суб'єктів політики, як маси в цілому, великі соціальні групи та й окремі індивіди, суттєво зростає. Вони, за переконанням вчених, поряд із економічними, політичними, соціальними, культурно-духовними передумовами здатні впливати на зміст, характер, спрямованість та динаміку суспільних трансформацій.

Зважаючи на це, науковий інтерес становить проблема взаємозв'язку і взаємозалежності соціально-культурних і психологічно-ментальних характеристик народу із формою організації його політичного життя. Як вже зазначалось, ментально-психологічні чинники відіграють суттєву роль в процесах функціонування і зміни політичної влади. Також вони корисні для розуміння того, чому в нашій державі так повільно долаються прояви тоталітарного політичного режиму, існує перманентна недовіра та приховане протистояння народу і влади тощо.

Проблема залежності ментальності цілого народу, а також особистісних характеристик окремого індивіда та стану розвитку інститутів громадянського суспільства в державі не є новою. Історики, філософи, соціологи та політики вже давно звернули увагу на цей факт і відслідковують у своїх працях такі закономірності, як, по-перше, те, що будь-яке суспільство являє собою цілий комплекс складних соціально-психологічних явищ та процесів, що здатні суттєво вплинути на процеси демократизації політичного життя, становлення та розвитку інститутів громадянського суспільства тощо. Окрема людина, будучи невід'ємною частинкою цілого, є істотою і соціальною, і політичною, однак політику не слід вважати визначальною сферою інтересу людини. Визначальними науковці називають потребу людини в їжі, житлі, освіті, комунікації. Політика і держава в цьому контексті виступають лише інструментом реалізації особистих і групових інтересів людини. Відповідно, поза рамками політики і держави залишається величезний пласт неполітичних інститутів — сім'я, професійні інтереси, різні асоціації та ін. Саме повсякденне життя індивідів та їх первісні потреби та інтереси і складають сферу громадянського суспільства. І досі зберігає свою актуальність Арістотелівське трактування громадянського суспільства як-то: певний визначений тип громадянина, законодавчо закріплене право приватної власності, особиста сім'я і особисті свободи, самоорганізація громадян для відстоювання власних інтересів тощо.

Громадянське суспільство, згідно поглядів Г. Гегеля, це «певний аспект держави, система громадських та політичних інституцій та автономних організацій, що покликані захищати інтереси та забезпечувати реалізацію потреб громадян, різних соціальних груп». Видатний мислитель вказував, що принциповим моментом в громадянському суспільстві є конкретний індивід з його потягом до самореалізації, його інтересами та потребами. У «Філософії права» зазначено: «В громадянському суспільстві кожен для себе — мета, все інше для нього — ніщо. Втім, без співвідношення з іншим він не може досягти своїх цілей в усьому їх обсязі» [2, с. 47]. Відомий французький дослідник психології мас Г. Лебон підкреслює, що передаючись із покоління в покоління та зазнаючи певних видозмін і трансформацій, культурно-ментальні характеристики народу все ж залишаються незмінними в своїй основі і саме вони значною мірою визначають особливості політичної поведінки та специфіку організації політичного життя певного суспільства [5, с. 13].

Так звана психологічна теорія походження націй закономірності історичного розвитку народів розглядає як похідні від свідомості та психіки окремої особи і суспільства в цілому. Тобто закономірності соціально-культурного, історичного та економічного розвитку держави пояснюються з позицій психології народу. Сучасне і майбутнє національної спільноти Е. Ренан розуміє як проекцію в часі і просторі встановленої суті духу народів — духовно-моральної субстанції, що є вираженням ідеальних прообразів народного буття, які спочатку актуалізуються у самосвідомості народу, а потім — втілюються у матеріальних процесах життєдіяльності, політичних та державних інститутах [7, с. 127].

Отже, з давніх часів можна простежити еволюцію політичної думки про те, що основу добробуту держави має становити високоорганізоване та дієве громадянське суспільство. Проте проблема взаємозв'язку психологічно-ментальних характеристик народу із спрямованістю та динамікою суспільних змін та розбудови інститутів громадянського способу співжиття ще є недостатньо дослідженою. У запропонованій статті робиться спроба з'ясувати вплив історичної специфіки національного характеру та ментальності українського народу на процеси демократизації політичного життя, а також становлення й розвитку громадянського суспільства у нашій державі.

Навіть невеликий історичний екскурс дає нам змогу констатувати, що громадянське суспільство, як специфічна форма існування народу, його неполітичних інститутів є достатньо давнім формуванням. Відомо, що громадянське суспільство як соціально-культурне явище виникло в контексті історичного поступу західної цивілізації. Воно постало разом із громадянином модерного західноєвропейського міста і держави, який став свідомим носієм громадянських прав і свобод, відповідальним перед суспільством на рівні однакових для всіх універсальних конституційних і публічних вимог. Громадянський стан суспільних взаємин і зв'язків складався шляхом особливого наголошення на значенні індивідуальної свободи кожної людини та витіснення інститутів станової підлеглості й підданства. Таким чином, громадянське суспільство тісно та нерозривно пов'язане із такою організованою формою співіснування людей, як держава. Це відкрите суспільство, яке гарантує гармонійний розвиток і взаємодію всіх соціальних суб'єктів, реалізацію їх інтересів та потреб, сприяє розвитку всіх форм людської діяльності, зростанню культурного рівня кожної окремої людини.

Для демократичних держав, яким притаманне розвинуте громадянське суспільство, найголовнішу цінність становить особа, права людини, особистісна самореалізація, політичні свободи тощо. Саме тому центр уваги у проблемі побудови громадянського суспільства нерідко політологи на науковці переносять у сферу свідомості людини, вважаючи, що саме там відбуваються істотні зрушення, що в кінцевому результаті ведуть до формування якісно нового суспільства — розвинутого та дієвого громадянського суспільства.

Неодмінною умовою життєдіяльності громадянського суспільства є високий рівень соціального, інтелектуального й психологічного розвитку кожної окремої особи, її внутрішньої свободи і бажання самореалізації через включення до того чи того інституту громадянського суспільства. З психологічної точки зору особа, особистість являє собою комплекс вроджених (спадковість, конституція) та набутих (оточення, освіта) моментів, що визначають адаптацію людини до оточуючого світу. Становлення громадянського суспільства напряму залежить від процесів формування людини, визначальними характеристиками якої є такі духовно-ціннісні орієнтації, як свідомість, чесність, толерантність, людяність, дисциплінованість, здатність до духовно-патріотичних переживань тощо. На думку науковців, саме такі якості індивіда покликані створити фундаментальні засади громадянського суспільства, коли буде вільно розвиватися асоціативне життя, матиме місце децентралізація державної влади, будуть безконфліктно розв'язуватися суспільно-політичні проблеми тощо.

Взаємозв'язок стану розвитку громадянського суспільства в державі та рівня розвитку окремої особи має діалектичний характер: з одного боку, розвиток індивіда має місце лише в умовах громадянського суспільства (оскільки саме в такому суспільстві людина є вищою соціальною цінністю); з

іншого боку, становлення і розвиток громадянського суспільства стає можливим лише за умов, коли в суспільстві створюються відповідні сприятливі умови для всебічного активного розвитку людини. Розвиток громадянського суспільства зумовлює зростання самосвідомості особистості, розширення сфери її соціально значимих ініціатив. Як демонструють кращі зразки сучасних західних демократій, громадянське суспільство передбачає досягнення високого рівня самореалізації особистості, реально діючого механізму захисту прав людини, її вільного самовизначення, а також захист демократичних прав і свобод. Все залежить головним чином від особи, а держава в цьому процесі виконує тільки допоміжні функції.

Таким чином, можемо констатувати, що громадянське суспільство виникає як явище, мережа відносин і стосунків між людьми, не зовні людини, а через людину, на основі певних спонук мислення, розуміння і сприйняття, що продукують відповідні значення і символи, тексти і контексти, а також мотивують відповідні вчинки, поведінку і самодостатню (демократичну) мовно-мовленнєву практику. Тобто не лише знаємо те, що любимо, а любимо те, що знаємо, але й відповідно діємо, створюючи мережі взаємодій. Дійсність, що здійснюється навколо активності певної сукупності інтерпретантів (людей) за участю і розуму, і особливо сприйняття світу, складається у вигляді дискурсу дії (П. Рікер), або, іншими словами, постає як етичність, обумовлена семіотично. Автори монографії «Суспільство і політика: Сучасні дослідження. Пошук концепцій», наголошують, що в житті людей реальним є не те, що існує насправді, а те, що стало фактом їх свідомості, уяви у що вони вірять і до чого прагнуть. Відповідно до цього, і влада знаходиться не стільки ззовні, скільки всередині людей. Політичні процеси та інститути тут не є виключенням і також набувають психологічної інтерпретації та мотивації [10, с. 90].

Стартовий потенціал незалежної України на початку шляху до демократичних перетворень у сфері організації суспільства, формування громадянського суспільства оцінювався більшістю зарубіжних і вітчизняних дослідників як достатньо високий. Значними були очікування могутнього соціального підйому населення України, пов'язаного із перетворенням етносу у політичну націю, а також появою перспективи вільного особистого розвитку тощо. Вже сьогодні можемо сказати, що ці очікування не виправдались у повній мірі. Серед цілого ряду проблем, з якими зіткнулась Україна в процесі формування та становлення громадянського суспільства, слід виділити проблему майже цілковитої байдужості, з якою населення держави сприймає події у внутрішній і зовнішній сферах політики, дії владних установ. Так, соціологічні дослідження, проведені Фондом Європа XXI (січень 2003р.) в Україні виявили таку картину: 76% респондентів вважають, що не змогли б виступити з протестом, навіть за умови, якщо уряд країни видасть закон, що обмежує їх права та інтереси, лише 8% налаштовані у цьому плані оптимістично. А на питання Чи знаєте Ви про можливі шляхи впливу на владу? так відповіли лише 2% опитаних, ні — 97%, важко відповісти — 1% [8, с. 32]. Використовуючи це, керівництво держави подає дану обставину як свідчення політичної стабільності в Україні, високої громадянської відповідальності. Насправді слід говорити про політичну індиферентність українців, пасивність населення, зневіру і свідоме ухилення від можливості впливати на процес прийняття втілення політичних рішень в практичне життя.

В сучасному українському суспільстві стан духовності індивіда перебуває у процесі складного та суперечливого становлення, оскільки значною мірою духовність українців ще знаходиться в умовах радянської системи. Розвиток України у тандемі з Російською імперією, а пізніше — СРСР, не міг не позначитися на ментальності українського населення: вся система відносин держави і окремої особи сприяли відчуженню основної маси населення від правлячої еліти і формуванню масової політичної пасивності, політичного пригнічення і громадянської нерозвиненості населення України, а також відсутності реального забезпечення громадянських прав аж до останнього часу. Відсутність інституцій громадянського суспільства та громадянської ментальності, відчуження влади від більшості населення, неможливість самих громадян контролювати владу й впливати на ухвалення рішень, від яких самі громадяни залежать — усе це характерне для сучасного посткомуністичного українського суспільства.

В Україні, що пройшла через терни радянського режиму, на розвиток громадянського суспільства негативно впливають культурні та суспільні традиції. Це часто виражено в намаганнях держави поставити вектор громадянської активності в залежність, що межує поруч з традиційно низьким рівнем соціальної активності населення, якщо така активність не регулюється зверху. Високий рівень бюрократизації, централізації влади, корупції та клановості в державних структурах, низький рівень відповідальності середнього прошарку державних чиновників також відіграють негативну роль. Бізнес часто або залежний від влади, або є сіамським близнюком влади. Всі ці фактори не сприяли колективній добровільній взаємодії громадян заради просування своїх спільних інтересів, що не є владними, бізнесовими чи родинними.

Враховуючи історичні традиції та національний характеру, ментальність українського народу соціологи, історики та психологи описують так: повага до індивідуальних прав, свобод та ініціатив, суспільна солідарність і колективізм вільних громадян. Водночас сьогодні система суспільних цінностей української ментальності виявляє глибоку не-європейськість, що виявляється у відмові суб'єктів від власної активності та очікування позитивних змін внаслідок дій інших людей, інертність та стереотипність мислення, звичним є розрив між словом і ділом, правовий нігілізм, зневага до окремої людини, її прав і свобод паралельно із захопленням зовнішніми атрибутами (посада, гроші, зв'язки), а також глибокий психологічний розрив між низами та верхами.

В ході загальнонаціонального опитування населення України, проведеного Фондом «Демократичні ініціативи» та фірмою «Юкрейніан соціолоджі сервіс» 17-28 грудня 2008 року було отримано чергове підтвердження пасивності українського населення: на запитання як повинні складатися відносини між громадянином і державою 57,6% респондентів відповіло, що держава має турбуватися про всіх своїх громадян і забезпечувати їм пристойний рівень існування [9]. В цілому, при оцінюванні респондентами стану дотримання основних прав і свобод в Україні виявилось, що населення переважно визнає реальну наявність у суспільстві 8 прав і свобод і здебільшого не визнає існування 6 прав і свобод. Найбільшу однотайність було виявлено у визнанні в українському суспільстві права на свободу віросповідання — з цим повністю чи переважно погодилося аж 80% опитаних. Більшість опитаних також згодні з тим, що у суспільстві реально існують права брати участь у мітингах, демонстраціях протесту (59%), утворювати громадські організації (57%) та об'єднуватися у політичні партії (55%), рівноправність жінок (58%) та національних меншин (49%), право на свободу слова (52%) та створення незалежних профспілок за місцем роботи (39%). Найменш дієвим в Україні, за абсолютним визнанням, є право на гідний людини рівень життя — з цим згодні 74% опитаних. Не існують реально, на думку більшості, в Україні і такі права, як право здійснювати вплив на рішення, які ухвалює влада (67%), право бути захищеним від злочинності (63%) і від свавілля представників влади (62%), право на справедливе судочинство (53%) та право обирати собі владу (50%) [1]. Звернімо увагу на той факт, що громадяни майже однаково оцінюють рівень захищеності (точніше, незахищеності) від злочинності та свавілля влади. Отримані результати засвідчують, що громадяни вважають реально недієвим увесь комплекс політичних прав, призначених забезпечувати вплив населення на владу. А це означає, що у суспільстві відсутні реальні демократичні механізми, які забезпечують залежність влади від громадян.

Підтверджує цей факт і те, наскільки респонденти вірять у можливість вплинути на майбутнє України через особисту участь у виборах: ніяк не вплине — 35,2%, певною мірою вплине — 34,7%, безперечно вплине — 23,2% [9]. Абсолютна більшість населення в Україні вважає, що пересічні громадяни або зовсім не можуть, або дуже рідко можуть впливати на ухвалення рішень у державі. Одинадцять років моніторингу громадської думки засвідчили відсутність динаміки в уявленнях громадян щодо їх нездатності впливати на рішення влади.

Непідготовленості українського суспільства до процесів розбудови демократії експерти надали практично не менше значення як чиннику, що заважає процесам демократизації, ніж владі (на цей чинник вказало 27 експертів). Ця неготовність суспільства виражається головню у двох аспектах: нерозвиненості громадянського суспільства і особливостях світогляду, ментальності населення. Слабкість громадянського суспільства в Україні виражається насамперед у неготовності суспільства ставити вимоги до обраних лідерів та здійснювати громадський контроль за органами влади та силовими структурами. Серед особливостей менталітету українського суспільства, що стоять на заваді демократії, були названі: тяжіння населення до сильної руки, патерналізм, відсутність попиту на демократію, відсутність демократичних традицій, консерватизм, страх перед змінами, неготовність брати на себе ініціативу та відповідальність, відсутність широкого класу підприємців, малочисельний середній клас, виключення більшості з політичного життя через необхідність витратити надто багато часу і сил на виживання, історично закореніла звичка більшості підкорятися наказам начальства, а не законам, нормам права. Зазначимо, що як значущий чинник, що перешкоджає розвитку демократії, було названо й відсутність належної освіти — нерозуміння більшістю населення того, що таке демократія, як вона функціонує і чому це краще власне для населення у повсякденному житті [1].

Ще один момент — не варто намагатися поставити громадянське суспільство під контроль політичної системи — його потрібно максимально вивести з цієї сфери, аби забезпечити недоторканість приватного життя. Натомість, влада робить все навпаки. Так, наприклад, у жовтні 2002 року Президент Леонід Кучма підписав Указ Про питання Комісії зі сприяння розвитку громадянського суспільства, в якому основними завданнями Комісії визначив: сприяння формуванню інститутів громадянського суспільства на засадах політичної та ідеологічної багатоманітності, організації і проведенню громадянських форумів; підготовка пропозицій щодо залучення громадськості до здійснення контро-

лю в усіх сферах функціонування держави, сприяння реалізації зусиль об'єднань громадян, що спрямовані на запобігання порушенням законодавства у соціально-політичній сфері і т.п. [11]. В результаті, навіть громадянське суспільство ми намагаємося будувати за циркуляром згори, замість того, щоб дати йому можливість розвиватись знизу. Ми глибоко переконані, що намагання поліпшити, поглибити, удосконалити, прикувати громадську думку до проблем розвитку громадянського суспільства не може насправді прискорити його формування.

На сучасному етапі в Українській державі гостро постає необхідність визначення головних деформацій у розвитку соціальної сфери, здійснення перегляду старої системи поглядів на суспільний устрій, створення умов для вільного всебічного розвитку особистості, розвитку та поширення знань про шляхи впливу та контролю за владними інституціями держави, формування особистої відповідальності у кожного громадянина держави за обраний шлях розвитку тощо. Основним підґрунтям формування громадянського суспільства в Україні повинно стати подолання усіх форм відчуження народу, від влади, переконання кожної окремої особи в її здатності впливати і визначати шляхи політичного процесу в Україні. Дієве громадянське суспільство може стати реальністю в Україні лише в тому випадку, якщо демократично розвинеться у суспільство, в якому індивід, його розвиток і щастя стануть метою і сенсом державної влади, і в якому індивідом не буде маніпулювати ніяка зовнішня сила, чи то держава, чи то економіка.

Становлення і розвиток громадянського суспільства зумовлює зростання самосвідомості особистості, розширення сфери її соціально значимих ініціатив. З іншого боку, лише вільне суспільство може бути гарантом вільної самореалізації особи. Як демонструють кращі зразки сучасних західних демократій, громадянське суспільство передбачає досягнення високого рівня самореалізації особистості, реально діючого механізму захисту прав людини, її вільного самовизначення, а також захист демократичних прав і свобод. Україні доводиться проходити складний шлях, якщо зважати на те, що вона досі знаходиться на етапі державотворчих процесів, формування політичної нації і несе в собі спадок бездержавності світоглядних вартостей. Формування громадянського суспільства в Україні стане важливим кроком на шляху виходу із загальнодержавної кризи, оновлення всіх сфер суспільного життя, зміни державно-владних інституцій, а також вироблення якісно нових, гуманістичних політичних ідеалів, пріоритетів і цінностей.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бекешкіна І. Стан демократії в Україні (за оцінками населення та експертів) // <http://www.i-soc.com.ua/institute/>
2. Гегель Г. В. Ф. Философия права. – М.: Мысль, 1990.
3. Закон України «Про основи національної безпеки» // www.LIGA.KIEV.UA
4. Колодій А. Історична еволюція громадянського суспільства та уявлень про нього (формування ідеалу) // Незалежний культурологічний часопис «І». – 2001.
5. Єршов В., Кампо В., Ляпін Д. та ін. Корені трави. Громадянське суспільство в Україні: стан та перспективи розвитку. – К.: Фонд «Європа XXI», 2003.
6. Лебон Г. Психология народов и масс. – СПб., 1999.
7. Національно-державне будівництво. Концептуальні підходи, сучасна наукова література. – К., 1999.
8. Розвиток громадянського суспільства в Україні / Укл. Л. Шара, І. Піддуська, Л. Кудіна та ін. – К., 2002.
9. Українське суспільство: моніторинг 2003, 2008 рр.: Інформаційно-аналітичні матеріали // <http://www.i-soc.com.ua/institute/>
10. Шацкий Е. Протолиберализм: автономия личности и гражданское общество // Полис. – 1997. – № 5.
11. Указ президента України «Про питання Комісії зі сприяння розвитку громадянського суспільства» // www.LIGA.KIEV.UA

Стадниченко О. И. Ментальность как фактор становления и развития гражданского общества (на примере Украины) / Институт международных отношений Национального авиационного университета.

Статья посвящена изучению проблемы взаимосвязи социально-культурных и психолого-ментальных характеристик народа и формы организации его политической жизни, уровня демократичности и развития гражданского общества в государстве.

Ключевые слова: гражданское общество, менталитет, украинский народ, демократия.

Stadnichenko O. Mentality as a factor in the formation and development of civil society (for example, Ukraine) / Institute of International Relations National Aviation University.

This article is devoted to research of problems of intercommunication concerning social and cultural, psychological and mental descriptions of people with their form of its political life organization, level of democracy and civil society in the state.

Keywords: civil society, the mentality, the Ukrainian nation, democracy.